

Az újraíró Füst Milán valahány költeménye

A mélyen alvó és az Éji szó, feltámadás előtt

Teljesen igazat adhatunk Veres Andrásnak, amikor bármely kritikai kiadás készítésének és a műértelmezésnek a viszonyáról ítélt: „a kritikai kiadás az irodalomtörténet-írás megvalósulásának egyik (talán legkézzelfoghatóbb) lehetősége.”¹ Igen, a textológus és az irodalomtörténész, legyen bár egyugyanazon, enyhén tudathasadásos személy, más-más kérdésekkel és nem teljesen egyugyanazon tárggyal, de egymásra vannak ítélve. Én most nem békés szimbiózisukról, hanem konfliktusos játszmáikról szeretnék írni.

Bár a szerzőnek az irodalomtörténetekben elfoglalt helye mindig is bizonytalan, átmeneti és ideiglenes, a Füst Milán-filológia körvonalai kezdenek lassan láthatóvá válni, és egyre világosabban vetődnek föl szövegkiadási problémák is. E valóban súlyos gondok jó része Füst Milán alkotói módszerére, a *réécriture*, az önátírás és az újraírás gyakorlatára vezethető vissza. Nála egy alkotás idővel vagy a teljes „megtagadás” vagy az „újraírás” sorsára jutott. Utóbbi gyakorlat, mely Füstnél szinte mániákussá vált, nem mondható ugyan általánosnak, de nem is példa nélküli. Hogy egy igazán klasszikus esetre utaljak, a szép kort megérett Pierre de Ronsard rendre át- meg átírta korábbi költeményeit, vagyis a nyomtatott újrakiadások során számos korábbi költeménye új és új szövegalakban jelent meg (és ilyenkor nem célszerű egy papírost és tintát soha nem látott, vagyis nem létező főszöveget föltételezni). A megjelenítés, vagyis a kiadás gondját a 20. század első harmadában Paul Laumonier úgy oldotta meg, hogy *édition critique*-jében időrendben kiadta a 16. században kinyomtatott Ronsard-köteteket, és ezek sorrendjét követve tanulmányozhatók az egyes versek szerzői át- meg átalakításai is. A ronsard-i, rendre ismétlődő önátírások természetes módon keltették föl a francia *genetikus kritika* figyelmét is.²

Ami Füst Milánt illeti, valóban „Közismert, hogy Füst Milán újra és újra átdolgozta verseit [...]. A szövegvariánsok feltérképezhetetlenek, végigjárhatatlannak tűnő labirintusa mintha a modern filológia határaitra hívná fel a figyelmet.”³ Az újraírás gyakorlatát a költő egyáltalán nem rejtette véka alá: amikor például 1934 júliusában

¹ VERES András, *A kritikai kiadás és az irodalomtörténet-írás*, Alföld 2012/3., 54.

² A genetikus kritika szemléletének és tárgyának az áthelyeződéséről a modernből a klasszikusba és Ronsard-hoz lásd ROBERT MELANÇON, *Le statut de l'œuvre: sur une limite de la génétique* [A műalkotás státusza: a genetikus szemlélet korlátjáról], *Études françaises* 1992/1., 62–64.

³ ACÉL Zsolt, *Műfajok és hagyományok Füst Milán Bukolika című ciklusában. Szövegkódzottság és szövegkritika*, It 2007/3., 319.

a Nyugatban megjelent a *Két vers* (*Kutyák; Kívánság*), a költemények elé írt rövid bevezetőjében a költő éppen e gyakorlatát tudatosította a folyóirat versolvasóiban:

Azok közé tartozom, akik már megjelent munkáikat is kijavítják, amennyiben azok rászorúlnak és érdemesek is arra.

E vallomást pedig abból az alkalomból teszem, hogy válogatott verseimnek újabb gyűjteményét adom ki nemsokára: ezek között ugyanis jó néhány olyan vers van, amelyet sikerült kedvem szerint egészen újjá teremtenem. Ilyen az alábbi két vers is. Az egyik huszonöt év előtt kapta első formáját, a másik öt év előtt s mindkettő csak mostanában alakult ki azzá, aminek látni szeretem. Ez a két vers is mérőben új lett, azáltal, hogy teljesebb lett. Mutatóban közlöm e kettőt azok számára, akiket a művészi korrektúra látványa érdekel. Még azt is közlöm, hogy „Kutyák” című itt közölt versemet mai formájában még május közepe táján nyújtottam be a Nyugathoz közlés végett. Ezt megjegyezni azért szükséges, mert valamely véletlen találkozás folytán a Nyugat júniusi számában megjelent egyik vers címe és némely mondanivalója hasonló volt, mint emezé a versemé.⁴

Ki szeretném emelni, hogy a „művészi korrektúra” (vagyis nem a kiadói korrektori munka) eredménye új költemény (ha tetszik: másik minőség). Az átdolgozási furor Füst Milánál szinte mindenre kiterjedt: elbeszélésre, kisregényre, a *Naplóra*, sőt még esszéire, tanulmányaira is. Megjegyzendő, hogy miközben Péter László, aki egyáltalán nem vádolható a *nouvelle philologie* iránti rajongással, „textológiai nézetei” címszó alatt legfőbb pontjaiban ugyan gondosan leírta Füst Milánnak a saját (és Kaszab Ilona) szövegeihez való viszonyulását, tartózkodott attól, hogy mindebből a legcsekélyebb következtetést is levonja a Füst-szövegek kiadásának mikéntjére nézve.⁵ Óvatossága óvatosságra int.

Hivatkozott írásában Acél Zsolt a Füst Milán-költemények eddigi kiadási stratégiái kapcsán jogosan figyelmeztetett arra, hogy nem mindegy, a sajtó alá rendező mit tekint „bázisszövegnek”: Ungvári Tamás a kötetekben megjelenteket, Zsoldos Sándor a folyóiratbeli megjelenéseket és a „jelentősebb átdolgozásokat”. Acél Zsolt mindkét stratégiával elégedetlen: a Füst Milán-szövegek esetében torzítónak látja egy hagyományos (ugyan csak elképzelt, de elvileg lehetséges, múlt- vagy jövőbeli) kritikai kiadás eredményét a vázolt állapotok közepette. „A hagyományos textológiai gyakorlat alapján feltételezett *editio maior* az 1958-as kötet szövegét közölte volna az *ultima manus* feltétlen érvényű elve alapján. E végérvényesnek és abszolút érvényűnek szánt szöveg kritikai apparátusában az ott közölt variánsok mind alárendelt szerepet játszottak volna a főszöveghez képest: mind érvényüket veszített változatok, apró betűs lábjegyzetek”.⁶ Majd ezek után a tanulmány szerzője „genetikus vagy elektronikus kiadás”-ról kezd

⁴ FÜST Milán, *Két vers* (*Kutyák, Kívánság*), Nyugat 1934/12–13., 61. Idézi Zsoldos Sándor is: Füst Milán *Összes versei*, s. a. r., szöveget gond., jegyz. Zsoldos Sándor, Fekete Sas, Budapest, 2008, 253. Az utolsó két mondat Illyés Gyula *Kutyák* című költeményére vonatkozik, amely a folyóirat előző számában látott napvilágot.

⁵ PÉTER László, *Füst Milán textológiai nézetei*, Tiszatáj 1995/5., 45–58.

⁶ ACÉL, I. m., 320.

ábrándozni. De ez, hogy az ő álmát én is álmodjam, egyrészt csak megkerülné valamely mű önazonosságának egész kérdéskörét: azt, hogy meddig szilárd valamely műalkotás identitása, és mettől fogva válik elomlóvá. Másrészt – és ez gyakorlati szempontból sokkalta sajnálatosabb – a genetikus kritikai kiadás *olvashatatlan* szöveg-halmazzal eredményezne: a szövegszerűség drasztikus fölerősítése többnyire szétrombolja a műalkotásszerűséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalom történetésének műalkotással van dolga, a textológusnak szöveggel, s ez nem egy, hanem két tárgy; és akárhogy nézem, a kritikai és szinoptikus „Genetic Joyce” vagy Paul Valéry rengeteg *texte génétique*-je nagy kincs a szakkutatók számára, bűvárlatra igen alkalmas, de olvasásra aligha.

Azonban kétségtelen, hogy a korábbi változatok leszállítása az *avant-textes* szintjére, vagyis a befejezett és kész alkotás előtti szerzői variáns szemlélete erősen korlátozza magának a műalkotásnak az értelmezését is. Acél Zsolt szerint (és visszatérve Füst Milán gyakorlatához): „A legkisebb átírások és átszerkesztések is jelentősek lehetnek, már ha nem tekintjük ezeket egy végleges kötet eldobott vázlatainak.”⁷ A kérdés már csak az, hogy a szerzői önátírás milyen mértéke, milyen foka kell ahhoz, hogy az átírás eredményét már önálló, új műalkotásnak lehet tekinteni. Elvszerű választ nem tudok adni, csak néhány sejtéssel és fogódzóval szolgálnék.

A válaszadáshoz elsősorban – tetszik, nem tetszik – a szerzői akarathoz fordulhatunk. A *Két vers* bevezető megjegyzésében a költő szerint a *Kutyák* és a *Kívánság* – bár mindkettő átdolgozás, „művészi korrektúra” eredménye – „merőben új” költemény lett. A szerzői akaratot mozgóató *szándékkal* (intencióval) már nehezebb a helyzet. Amikor az olvasók összevetették egymással a nyomtatásban megjelent „korábbi” és „későbbi” költeményt, azzal álltak neki, hogy melyik a jobb: a régi vagy az új? Így állt neki az olvasásnak és az értékelésnek Vas István is, aki 1934-ben értékes esszét írt a Nyugatba *Füst Milán olvasásakor* címmel. Tudott, hogy az ugyanabban az évben megjelent *Füst Milán összes költeményei* előszava éppúgy az át- és újírás kérdésköréről szól, mint a *Két vers* elé írott rövid bevezető. Az előszó elején Füst Milán „javítás”-ról és „rostálás”-ról beszél, hozzátéve, hogy ezek „végérvényes”, definitív javítások és rostálások – az ő esetében persze ez eléggé merész kijelentés volt. Hozzátette, hogy e rostálás és javítás „a bírálat és az új ihlet” jegyében folyt, bár igaz, utalt „a lehető művészi teljesség követelményére” is, valamint arra, hogy az át- és újírás nem egyszeri aktus, hanem folyamatos tevékenység. És kijelentette: „magam is tudom, hogy nincs oly javítás, mely ne volna egyben rosszabbítás is”, mintegy elébe menve a várható reakcióknak, annak a rutinszerű és rosszul feltett kérdésnek ugyanis, hogy a szöveg-változtatások javítottak-e a korábbi szövegállapoton, avagy rontottak rajta.⁸ Nem hiába élt a költő e megelőző hadművelettel, Vas István kedves és nagyra értékelő esszéjében igazolta Füst előzetes várakozását:

Füst Milán első kötete, a „Változtatnod nem lehet” annyira érett alkotás, hogy nem találhatunk benne egyetlen verset sem, amely megzavarta volna a kötet

⁷ Uo.

⁸ FÜST *Összes versei*, 8.

szívonalát. Így Füst előszavának olvasása után sem igen értjük, miért kellett e verseken javításokat végezni. Hogy az olvasó kegyeleténél a művészi lelkiismeret többet számít, abban igaza van Füst előszavának. De ha félre is tesszük a kegyeletet, mely e versek sokat olvasott alakjához fűz, lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy az átírás nem mindig vált a vers előnyére.⁹

A költő 1934. december 18-án levelet írt bírálójának, amely a köszönetnyilvánítás után az egyes változtatások történetére hoz példákat (miként és hogyan, milyen megfontolásokból esett a módosítás), saját átírási gyakorlatát védelmezendő.¹⁰

A szerzői akaraton és szándékon túl a *műfajváltás* is indokolhatja, hogy a korábbi és az átírás utáni verset két, egymástól ugyan nem független, de önálló műalkotásnak tekintjük. A *kapitány felesége* című alkotás például eredetileg a Nyugat 1932/15–16. számában jelent meg. 1959. február 20-án Füst Milán arról számolt be egyik levelében, hogy elővette ezt a régi „kisregényét” (ez a szerző műfaji minősítése), és „három hét alatt napi ötven óra munkával” írt belőle „egy új kis regényt”. Ez az új kisregény a *Szívek a hínárban*.¹¹ Eddigél senki nem vitatta, hogy a két mű, bár genetikusan és szövegszerűen összefüggenek egymással, önálló alkotás. A műalkotás önállóságát erősíti a műfaj mellett a cím megváltoztatása. Érzésem szerint az *Advent* esetében egyetlen mű korábbi és későbbi változatáról van csak szó, mert az 1922-ben előbb a Nyugatban, majd az Amicus Kiadónál megjelent regény 1949-es átdolgozása nem éri el azt a kritikus tömeget, amely után már új, más, önálló alkotásról beszélhetnénk. Ezért a legutóbbi életmű-sorozatban védhető – és nem csak az *ultima manus* elvével – az 1949-es szövegállapot újraközlése (bár bennem kiváltotta a kíváncsiságot a két szövegállapot összehasonlítására). Ezzel szemben a címváltoztatás csak megerősíti azt az álláspontomat, hogy *Az orgonista* (Füst Milán saját keltezése szerint 1925-ből való) kézirata egy másik alkotást tartalmaz, mint az 1961-ben megjelent átírat, *A Parnasszus felé*. Eleve: *Az orgonista* kisregény vagy regény, *A Parnasszus felé* nagyregény vagy nagy regény.¹²

Visszatérve az alapkérdésre: folyamatos önátírási gyakorlat esetén milyen fogódzónk van annak eldöntésére, hogy az átírás a korábbi szöveg (a korábbi műalkotás) mellé egy későbbi, más és új szöveget (és műalkotást) hozott létre? Csak azt tudom mondani: ez olyan eseti irodalomtörténeti döntést igényel, amelyet a lehetőség alá kell támasztani filológiai érvekkel, hogy a textológus, a sajtó alá rendező a saját pozícionáltságának tudatában majd tehesse a dolgát. Ez a *decisio*, ez a döntés lényegében és alapjaiban

⁹ Vas István, *Füst Milán olvasásakor. Füst Milán válogatott versei*, Nyugat 1934/23–24., 570.

¹⁰ Füst Milán Vas Istvánnak, Budapest, 1934. december 18., 478. sz. = Füst Milán *Összegyűjtött levelei*, a leveleket egybegyűjtötte, s. a. r., jegyz. SZILÁGYI Judit, Fekete Sas, Budapest, 2002, 291.

¹¹ Füst Milán, *Kisregények*, Magvető, Budapest, é. n. [1977], II, 467–597. Legutóbb lásd Füst Milán, *Kisregények*, Fekete Sas, Budapest, 2001. Álpos vizsgálattal talán valószínűsíthető, hogy Füst Milán műfaji minősítéseiben ugyanúgy volt különbségtétel novella és elbeszélés, kisregény és kis regény, mint nagyregény és nagy regény között.

¹² Füst Milán az elfajta átíró gyakorlatra Lev Tolsztoj példáját emlegette, én Gustave Flaubert-ét a korai és kéziratban maradt *Érzelmek iskolája* és a későbbi, nyomtatásban megjelent *Éducation sentimentale* példáját, de említhettem volna azt is, hogy 1849-ben barátainak Flaubert fölolvastott egy befejezett (!) *Tentation*-t, míg a másik, átírt és befejezett *Tentation de Saint Antoine* (Szent Antal megkísértése) 1873-ban jelent meg.

intuitív. E tanulmányban később példát mutatok be ilyesféle döntésre, a *Kutyák* két változatának példáját.

1. Füst Milán *A mélyen alvó* című költeményének legelső változata (a *prima manus* elve)

A mélyen alvó című költemény két nyomtatott változatban maradt ránk. Ami az autorizált közléseket illeti, *A mélyen alvó (I)* a Nyugat 1924. évfolyama 8–9. számában jelent meg, ez a mű legelső közlése.¹³ Kötetben először a *Füst Milán válogatott verseiben* (1934) volt olvasható,¹⁴ ám mivel a szerző időközben átdolgozta munkáját, kézenfekvő ezt *A mélyen alvó (II)*-nek nevezni. A két költeményt nem nehéz kollacionálni. Ekkor az időben korábbi szöveget *kiinduló* szövegnek tekintjük, az időben későbbi szöveget *transzformált* szövegnek: a változtatás technikai szinten a *törlés* a kiinduló szövegből és *hozzáadás* a kiinduló szöveghez. Ha az összevetést megteesszük, látható, hogy az 1934-es szöveg önálló érvényű újraírás, mely ugyan igen keveset töröl az 1924-es költeményszövegből, ám annál több a hozzáadás: az *additio* olyan kritikus tömegű, hogy ha nem is teljesen más, de egy *másik* költeményről kell beszélünk. Mint Füst Milán egyéb műveinél, a hozzáírások itt is többnyire beleírások és nem törlések: a két költemény kezdete és befejezése szövegszerűen majdnem pontosan ugyanaz.

De mi is az újjá-, újra- vagy átírás, túl a technikai szinten? Kegyetlen, rettentő munka, mert rombolás és újjáépítés egyszerre. Nem tudom Somlyó Györgynél pontosabban megfogalmazni, hogy az újraírások mennyire nem csupán törlések és hozzáadások szövegátalakító technikáját jelentik (a filológus és az irodalomtörténész persze nem tudja másként, csak ezek regisztrálásával megragadni az átírások jelenségét): „Ami Füst Milán – itt és másutt – a művészet genezisének tart, a bele nem törődést az élet alapvető irreverzibilitásába, abba, hogy ami elmúlt, azon soha többé semmi se változtat, azt ismétli régi versei kijavításával. Ez a kényszeres, csaknem pszichotikusnak nevezhető lelki- és gondolati állapot, ha nem is minden művészet nemtője, bizonyonnyal demiurgosza Füst Milán írói pályájának.”¹⁵ A már megtörtént és a múltba változhatatlanként belemerevedett eseményt és alkotástörténetet teszi folytathatóvá a gyötrelmes átírás. El kell távolítani magamtól és le kell rombolnom korábbi műalkotásomat, s a maradványokra és romokra új alkotást kell felhúzni. *Make it alien! make it new!* – mondaná Ezra Pound. Ahogyan ezt életünkkel mint alkotásunkkal is olykor tenni szoktuk vagy tenni kényszerülünk, vigyázva, hogy ne pusztítsunk el mindent belőle, mert némi rom kell az új építmény alapjaként, egy *vita nuova* alapzataként.

Verseskötetei előszavaiban Füst Milán rendre nemcsak a válogatás személyiségfüggő megfontolásait, hanem az újraírás gyakorlatának szintén a személyiségtől függő érveit is taglalta. Ezt a gyakorlatot, láttuk, ugyan a *javítások* gyakorlatának nevezte, de az *új ihlet munkájának* is. Füst Milán költeményei azért is próteuszi alkatúak, mert az

¹³ Füst Milán, *A mélyen alvó*, Nyugat 1924/8–9., 606. A legutóbbi, már hivatkozott Fekete Sas-kiadásban (Füst Összes versei) *A mélyen alvó (I)* a 198–199., *A mélyen alvó (II)* a 41–42. oldalon található.

¹⁴ Füst Milán *Válogatott versei*, Nyugat, h. n. [Budapest], é. n. [1934], 36–37.

¹⁵ Somlyó György, *Füst Milán vagy a lesütöttszemű ember*, Balassi, Budapest, 1993, 174.

új ihlet újra és újra jelentkezett. Költői alkat kérdése, hogy ki tör valamely vers definitív, vagyis végérvényes (síremlékszerű) megfaragására, és ki éppen ennek az ellenkezőjére, arra, hogy a korábbi versmondatok újra és újra maiak legyenek. A válogatott versei elé írott rövid előszóban 1934-ben Füst Milán általánosságban fogalmazta meg, hogy amikor egy-egy költeményében „már eleve akadt kifogásolni valóm, azokat huszonöt év óta egyre javítgatom, csiszolgotom – s ezek már utolsó kötetemben is eredeti formájukhoz képest többé-kevésbé változott alakban jelentek meg.”¹⁶ És a *Füst Milán válogatott versei* (1934) előszavának ez a kijelentése természetesen módon érvényes *A mélyen alvó* című költemény egyidejű újraközlésére is.

Az *orgonista* című, Füst Milánnak a borítón olvasható datálása szerint 1925-ből való gépiratához az író olyan papírokat is fölhasznált, amelyek egyik oldalára már korábban gépelt.¹⁷ Ezek a lapok másodpéldányok, és az eredetileg üres oldalra gépelt rá a regényt, így lett a korábbi *versóból recto*. A 22. lap hátoldalán ilyen írógépelt másolat olvasható: *A mélyen alvó* majdnem teljes szövege. Ezt a kéziratban belüli költeményt, bár a gépiratnak nincsen címe, *A mélyen alvó (0)*-nak nevezem. Ez a költeményszöveg markánsan különbözik mind *A mélyen alvó (I)*-től, mind *A mélyen alvó (II)*-től. Az utóbbiban nincsenek olyan elemek, amelyek *A mélyen alvó (I)*-ből hiányoznának, de *A mélyen alvó (0)*-ban szerepelnének, így utóbbi az időben legkorábbi állapot. Ez nyilvánvaló lesz abból a lebontó vagy redukciós bemutatásból, amelyet követek: először közlöm az 1934-es költeményt; majd közlöm az 1924-es költeményt, kurzíválással kiemelve azokat a helyeket, amelyek azonosak *A mélyen alvó (II)*-vel; s végül az „Urtext” szövege következik, *Az orgonista* versójáról.

A mélyen alvó (II), [Füst Milán válogatott versei, 1934]

- Alszol, mialatt az éjszaka
 Ködköntösét vagdossa szablyával...
 S felhőbe lövi nyílát a Garázda Vadász is,
 Miután a nedves, éjjeli réteken tobzódva csatangolt.
- 5 Minden táncol s villódzva pörög körülötted, – egy mámoros, éji világ...
 S a hold is karikába gyűrűzve, őrzöngve forog,
 Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.
- S mi sötétbe' tenyészik, most pendülve feléled
 S ez egyszer még elmélyül az éj is. Sok holdi poronty
- 10 Ilyenkor nyeri létét s a hold alá szalad nyavalyássa melegedni.
 S ott rí megbabonázva, míg a többi bolond
 Zabolátlan veti bukfenceit, karikáz,
 Gurúlva nevet és megegyszer fellobog élete.

¹⁶ Füst Milán, *Előszó = Füst Válogatott versei*, 6.

¹⁷ Az irategyüttes lelőhelye: PIM Kt, V.4140/16. A szóban forgó verset lásd: 22v.

S te mindeközben alszol s homlokod köríti gyenge csillogás. Egy titokzatos élet
 15 Ölel át s szivedbe, mint a permeteg, esőznek édes álmai,
 Hogy elborítanak, benned s körüléd jár az álom végeláthatatlanúl, – hanyat-
 lasz el, –

S amellet mosolyogsz, akár a boldogok. Hát jól esik a küzdelmet feladnod
 álmodó?

S az éj zenithjén, mikor minden tombol, hagynod, hogy lehúzzon a nemlét
 Órjás mágnes... s tűnékeny alakzatokkal csalogasson, ami nincs?

20 Mosolyogsz... s tán vissza se jönnél? Megóvom fénykoszorúm
 S dédelgetem álmod. Oh tűnékeny ez a lét s nincs benne semmi maradandó!
 Hisz úgy látlak máris ködön át, mely a fájdalomé, hogy elindúlsz
 S mégy húnyt szemeiddel sose járt utakon. S hogy nélkülem jó neked ott.
 S a szívem is bucsút int. S akár a multakért, úgy zokog érted,
 25 Máris felmérné, ami neki voltál – s úgy vezetne kezeden
 Remegő szeretettel s vendégként vissza magához,
 Mint legdrágább látogatóit: a réveteg szellemeket.

Ha a szövegek összevetését keletkezésük és megjelenésük rendjében „visszafelé” vé-
 gezzük el, könnyen láthatóvá tehető a több mint javító, és több mint újrairó munka.
 A *mélyen alvó (I)* alábbi szövegében mindazt kurziválom, ami azonos a fenti *A mé-
 lyen alvó (II)* szövegével. Vagyis mindaz, ami az alábbi költeményben dőlt betűs,
 megerősítést kapott *A mélyen alvó (II)*-ben: ahogyan a *Füst Milán válogatott versei*
 előszava fogalmaz, a „szokásos kegyelet” munkája ez, csak itt az a korábbi szavak és
 versmondatok irányában nyilvánul meg. Következésképp mindaz, ami az alábbi
 költeményben álló betűs, az 1934-es költemény szövege felől nézve törölt, áthúzott,
 eltüntetett.

A mélyen alvó (I) [Nyugat, 1924 május]

Alszol, mialatt az éjszaka

Ködköntösét vagdossa szablyával...

S felhőbe lövi nyilát a Garázda Vadász is,

Miután a nedves, éjjeli réteken tobzódva csatangolt.

5 *Minden táncol s villódzva pörög körülötted, – egy mámoros, éji világ*
S a hold is karikába gyűrűzve, őrzöngve forog.
Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.

Már pirkad nemsokára s minden *pendülve* éledni akar,

Minek rövid élte szakadna, mihelyt a sűrű holdi korong

10 Halványan borul el s lehanyatlik a hajnali bolton...
 Gurúlva nevet s mégegyszer fellobog élete.

- De te alszol... s homlokodat köríti gyengülő csillogás.
 Egy titokzatos élet körülölel ragyogással s bágyadó,
 Lankadó szivedbe édes, permeteg álmaid öntözi...
 15 S mint a méz: úgy vonja le súlya magával szegény, lelankadó fejedet.

- Mosolyogsz, mialatt az éjszaka tombol s a bomlott holdi gyűrűzet
 Sose látott káprázatot ontva, kerengve küzd még maradásért.
 S te feladod a küzdelmet, álmodó? S a rejtélyes, éji időszak
 Zenithjén engeded-e, hogy az álom mágnese lehúzzon a nemlét
 20 Egyre mélyülő rétegeibe – s a rajzos, álombeli képek
 Rajbafutó, csalékony alakzataival?

- Szegény! Gyengéden kell téged ölelni, mint a halottat,
 Ki átengedi szívét titkos örök-élte tünékeny látomásainak...
 Ugyanígy téged is: megóva fénykoszorúdat vajszinű homlokodnak övén
 25 Dédelget tekintetem alvó! – S szívem a fájdalom legmélyebb kódéba merít el
 S mintha elvesztene: úgy zokog máris kincse után s felméri, ami neki voltál
 S úgy vezetne kezen, remegő szeretettel: vendégeként vissza magához,
 Mint legdrágább látogatóit: a téveteg szellemeket.

A két, egymástól tízévnnyi távolságban megjelent költemény közötti viszony jól látható. Kezdetük és befejezésük változatlan maradt, a törlések és hozzáírt részek előbb a középső részére terjednek ki, majd egyre erőteljesebben veszik át a szöveg terét. A költemény mutációjában vagy átformálásában, úgy látom, alapvetően poétikai, szűkebben ritmikai megfontolások játszottak szerepet. *A mélyen alvó (I)*-ből Füst Milán a kötetbeli megjelenéskor olyan verssorokat törölt (hogy újra-, vagy helyükre írhasson), amelyeket *shadows*-hexametereknek nevezhetünk: verssorokat, amelyek a terjedelmüknél fogva hexameter-közelieliek, a sorok belsejében rendre tisztán hallhatók a spondeusok: az ilyen sorok a hexameter árnyai. És hogy az olvasó számára egyértelműen érezhető legyen, a 10. sor a legszabályosabb hexameter:

Halványan borul el s lehanyatlik a hajnali bolton...

— — — ○ ○ — ○ ○ — ○ ○ — ○ ○ — — —

Az árnyéksorok „technikája” gyakori eljárás a modern klasszicizmus költeményszövegeiben. Míg a Nyugat-közlés hexameter-közeli prozódiaát mutat, az 1934-es költemény jól érzékelhetően elviszi az újraírt művet egy másik prozódiai-ritmikai eszmény felé.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy *A mélyen alvó (II)* az *A mélyen alvó (I)* rekreációja, újra- és újjáalkotása. De *Az orgonista*-kézirat hátlapján olvasható cím nélküli költeményszöveg *A mélyen alvó (I)*-et is újraírásnak, újjáalkotásnak mutatja. *A mélyen alvó (0)* nem a teljes *A mélyen alvó (I)* és *(II)* praetextusa, mert egy másik írógéplapon

eredetileg valószínűleg folytatódott, és elment a költemény zárásáig: itt csak az 1–23. sor található föl, de így is teljesként, befejezettként olvasható. E költemény keletkezését 1924 májusa előtti időre, az *A mélyen alvó (I)* folyóiratbeli megjelenése elé kell helyoznünk, e *terminus ante quem*nél pontosabb keltezés nem adható meg. A szöveget az előző eljárással közlöm: kurziválom mindazt, amit a Nyugat-beli közlés meghagyott, ami azt jelenti, hogy a nem dőlt betűs részeket a költő *A mélyen alvó (I)*-ben törölte, és a helyüket újraírta.

A mélyen alvó (0) [gépirat, 1924 májusa előtt]

- Alszol, mialatt az éjszaka
 Ködköntösét vagdossa szablyával...
S felhőbe lövi nyilát a garázda vadász
Miután nedves, éji réteken tobzódva csatangolt.
- 5 Minden táncol és ég¹⁸ él körülötted, – egy egész mámoros éji világ¹⁹
S a hold karikába gyűrűzve örvongve forog
Mert érzi, hogy közeleg a hajnal.
- Már pirkad nemsokára s minden százszorosan élni akar,*
Minek rövid élte megszakad, - mihelyt a hold,
- 10 *A halványuló lehanyatlik a hajnali égboltról...*
Minden tobzódva mozog, karikáz,
Gurulva nevet és mégegyszer fellobog élete.
- S Te alszol... s homlokodat köríti gyengülő csillogás*
Egy titokzatos élet körülölel fényével s bágyadó
- 15 *Lankadó szivedbe új álmokat csempész...*
S mint a méz sulya: egyre mélyebbre huzza le magával fejed...
- Mosolyogsz, mialatt az éjszaka tombol s a hold*
Sosem látott fényáradatot ontva küzd maradásért, –
S Te feladod a küzdelmet álmodó? S a rejtélyes éji időszak
- 20 *Zenithjén engeded, hogy az álom mágnese huzzon a nemlét*
Egyre mélyebb rétegeibe a rajzos álmok rajbafutó csalékony képeivel?
- Szegény! Gyengéden kell véled bänni²⁰ téged ölelni²¹, mint a halottal,²²*
Ki átadja szívét titkos örök-élte tünékeny képeinek

¹⁸ a szó átíkszelve

¹⁹ a „világ” szó a jobbszélen sorközbe begépelve

²⁰ a „véled bänni” átíkszelve

²¹ az előző átíkszelés után a sorközbe gépelve

²² az *l* átütve *t*-re (a „véled bänni, mint a halottal” helyett a „téged ölelni” tárgyragot kíván meg)

A *mélyen alvó* (0) kurzivált részeinek mennyisége világosan megmutatja, hogy az iménti költeményszöveg a Nyugat-beli közlést megelőző versalakzat. A három, egymással ugyan összefüggő, de önállóan tekintendő költeményszöveg részletes összetétele után filológiaiailag jobban megragadható a kétszeres újraírás vagy újjáalkotás működése, valamint az ezeket mozgató határozott szerzői poétikai-szemléleti módosulások sora.

De miért vált oly fontossá Füst Milán számára *A mélyen alvó*, a maga kétszeres újraírásában? Ki az a Te, aki „alszol”, s „mosolyogsz”? Az anya: ez egy anya-vers, az agonizáló, majd exitáló anyához szóló költemény. Újraírásai párhuzamosak a hosszú évekig tartó, sorozatos visszajátszásokkal (ki, kit takart be vagy nem takart be álmában), halálkló anyjához való viszonyainak megértésével, 1916 tavasza után. A temetést követően Füst Milán ezt jegyezte naplójába:

Anyám: soha ennyire nem szerettem. – Az ő elégedetlensége ösztökélt, – részemé vált. – Több energiám nőtt, hogy egyedül vagyok: nem tudok naphosz-szat feküdni. – Ne zavarjuk szegény Alvót – ne zavarjuk szegény Szenvedőt félrefordúlt fejjel. – Mit kívánjak neked? Hogy repülj! Mint idegen halottaknak? Idegen kívánságok. Idegenben lettél – Nyugodj szegényem! (E gondolatoknál rosszúl lettem éjjel.)

Majd nem sokkal később: „Verset akarok róla, amelyet még nem írtam!”²³

2. A rombolás és az újjáépítés az újraírásban (példa)

A *réécriture*, az újjá és mássá írás gyakorlatában *A mélyen alvó* messze nincs egyedül, és Füst Milán ezt a gyakorlatot egyáltalán nem tolta háttérbe, nem fedte el: láthatuk, többször is írt e gyakorlatáról, de e gyakorlat szabályszerűségeire, általános jellemzőire költeményeiben és elbeszélő írásaiban egyaránt rálelhetünk. Rendszerint az egyes művek kezdete az újraírások során szinte teljesen érintetlenül maradt, és az immáron kiindulónak nevezendő szövegtől az új szöveg a kvázi azonos kezdet megismétlése után „indul be”, indul el más, új irányba. Ez számos költemény és terjedelmesebb elbeszélő munkák átírásában is megfigyelhető. Így a *Szívek a hínárban* kezdete jóformán változatlanul adja *A kapitány felesége* kezdetét, *A Parnasszus felé* alig különbözik *Az orgonista* kezdetétől: majd beindul az átírás gyakorlata.

Füst Milán a Nyugat 1930. évi 1. számában közölte *Kutyák* című költeményét, majd ugyanezzel a címmel a folyóirat 1934-es 12–13. számában ennek újraírását. *A mélyen alvó* szövegeihez hasonlóan vizsgáljuk meg a *Kutyák* két szövegének a viszonyát, a törlések és a hozzáadások szempontjából! Az első kilenc sor a két költeményben majdnem ugyanaz. Az 1930-ban megjelent költeményben a következő:

Hajnalodik. S ki fekete kutyáiddal együtt-üvöltve
Vonúltál el ablakom alatt, – állati rém magad is! – most végre elcsitulsz.

²³ Füst Milán, *Teljes napló*, s. a. r. SZILÁGYI Judit, Fekete Sas, Budapest, 1999, I., 196.

Nem nézem vándorlásodat s tudom.
Lassan haladsz el arrafelé, hol egy kétesen szürke világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap.

De addig is... te nem állsz meg: a horizonton lassan áthaladsz...
A láncokat megoldod. S kutyáid szerte-vadásznak.
S így kezdődik a hajnal.

Az 1934-ben megjelent *Kutyák* című költeménnyel ugyanúgy járok el, mint *A mélyen alvó* (0), (I), (II) változataival, vagyis dőlt betűkkel írom az azonos szövegrészeket:

*Hajnalodik. S ki fekete kutyáiddal együtt üvöltve
Vonúltál el az ablak alatt, – magad is állati rém, – most végre csendesedsz.*

*Nem nézem vándorlásodat s tudom.
Nagy ívben fordulsz el, mégy innen arrafelé, hol egy kétesen szürke világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap.*

*De addig is te nem pihensz: a láthatáron lassan áthaladsz...
A láncokat megoldod. S kutyáid szerte-vadásznak.
S így kezdődik a hajnal.*

Füst az 1934-es költemény e kezdete után egy aszteriszket tesz (*), amely után egy teljesen más folytatás következik: így jelölve meg az átvett (tehát változatlanul étvényesnek tartott) és alig módosított, valamint a merőben új szövegrész határát. Amikor 1934. december 18-án írott levelében megköszönte Vas Istvánnak a *Válogatott versek* kötetéről írt esszéjét, utána hosszan fejtegeti a „régie” és az „átírt” költemények különbségeit, az átírás szükségességét: „Meg kell várnom, amíg Ön hozzászokik a változtatásokhoz s akkor nem az lesz erről a véleménye, ami ma. – Sokáig tart az ilyesmi, tudom, a verseimhez huszonöt év alatt szoktak hozzá valamelyest az emberek, – s most még változtatásokat is elviselni?” Majd Füst Milán egyetlen változtatást indokol, az átalakítás kapcsán emlegetve Babitsot és Osvátot is, majd így folytatja: „S ugyanúgy elmesélhetném a többi változtatások történetét is – s meg vagyok róla győződve, hogy Ön csodálkozva hallgatná s hamarabb látná be, hogy a régiek iránt való szeretete ebben könnyelmű ítéletre készítette.” És Füst Milán utolsó példája éppen ez, a *Kutyák* kettőse. „A »kutyák« érdekében pedig órákig hajlandó vagyok vitázni: a réginek diszperz menetéről – s az újnak kényszerítő egységéről. Ezekben Ön nekem idővel igazat fog adni: meg vagyok erről győződve, – feltéve persze, hogy e dolog továbbra is foglalkoztatná.” Majd általános síkon fogalmazza meg, hogy szerinte mi a különbség az „újak” és a „régiek” között. A levélbeli szövegösszefüggés az új költemények kiegyensúlyozottságát hangsúlyozva azt emeli ki, hogy a régieken tett változtatások célja ezek hozzáépítése az újjakhoz a *Make it new!* imperatívuszát követve:

S még az új versekről is szívesen beszélgetnék Önnel. – S azért főképp, hogy megbizonyítsam, hogy a kötet legszebbjei ezek között vannak. S hogy erényük egy bizonyos újság a régiekkel szemben: tisztultabb és erőteljesebb egységek, – egy öregező ember munkái, akinek az ereje nem csökkent, – sőt! – akinek a konkrét részletekhez már kevesebb kedve van, de a keményebb kompozícióhoz annál több.²⁴

Az *Összes versek* legutóbbi kiadása alapján nehéz, olykor lehetetlen utána járni annak, hogy Vas István 1934-ben milyen változtatásokat nehezményezett, bár érdemes volna részletesen ismerni az ő álláspontját is. Füst Milán 1934-es önértékelése azonban világos: a négy évvel korábban megjelent *Kutyák* című költemény „diszperz”, vagyis széteső, elomló, szétfutó, szétszóródó, míg az 1934-es *Kutyák* egységes, „tisztultabb és erőteljesebb”. De a poétikai megfontolásokon túl a versbeszéd tárgya is erőteljesen módosul. Az 1930-as költemény már az elején is én-beszéd („Vonúltál el ablakok alatt”), csakhogy ez a beszélő halálát hívogatja, míg az 1934-es költemény annak a tömkelegnek a halálát hívja elő, „amely világnak mondatik”.

3. Minden mindig befejezett és soha nem az: Éji szó, feltámadás előtt

Eddig csak arról volt szó, hogy az újraírások özönének állapotában indokolt-e az *ultima manus* elvéhez ragaszkodni, vagyis célszerű-e a szerző által autorizált utolsó szövegállapotot tekinteni főszövegnek, amelyhez képest minden korábbi állapot csak *avant-texte*, csak a végső szövegállapothoz vezető út egy állomása, előzmény és variáns? Ha az egymást követő szövegállapotokat nézzük, az a kérdés merült föl, hogy közülük melyiknek (melyeknek) van önálló műalkorás státusa, s ha van, akkor ezt mi alapozza meg? Az eddig bemutatott és szerintem is önálló alkotásoknak tekintendő újraírt szövegalakzatok között maga a változtatás azért mégis teremt valamilyen „rendet”, és nem csak a „korábbi” és a „későbbi” időrendje mentén: úgy tűnik, a változtatásoknak van valamilyen irányultságuk. Úgy tapasztaltam, hogy Füst Milán változtatásainak mértéke, „ereje” nagyobb, ha a kiinduló szöveg keletkezése és az átírása között hosszabb idő telt el, kisebb, ha ez az idő csekély.

Most egy olyan rövid Füst Milán-költeményt szeretnék körüljárni, amelynek az esetében *elvilleg* föl sem merülhet a főszöveg vagy variáns kérdése. Az egyetlen versszakból álló költemény öt változatban áll eddigél rendelkezésünkre, és mindegyik egyenrangúnak tekinthető. Ehhez hasonló helyzetet csak a 17–18. századi közköltészet és a folklór alkotások kritikai kiadásában tapasztaltam, de ott nagy tömegben. Az általános kiadási eljárás ilyenkor az, hogy a szövegkiadó a többé-kevésbé biztosan datálható szövegváltozatok közül a legrégebbit közli I. sz. alatt, az ehhez időben legközelebb állót II. sz. alatt, végül az alig keltezhető *n* számú lejegyzést tetszőleges, vagyis önkényes sorrendben. Hogy Füst Milán e költeménye ilyen természetű, az öszszefügghet azzal, hogy az a műfaji hagyomány, amelyre rájátszik, az órakiáltó éneke,

²⁴ Füst Milán Vas Istvánnak, Budapest, 1934. december 18., 478. sz. = Füst *Ősszegyűjtött levelei*, 291.

a *Nachtwächterlied* a szövegekben 18. század közepi német és magyar hagyományként jelenik meg.

Amikor Zsoldos Sándor Füst Milán összes verseit sajtó alá rendezte, *A kiadásról* írott, rövidre fogott utószavában elmondta, hogy fölvelt verseket, melyek a kéziratok hagyatékban találhatóak, bár ezek között válogatott. A válogatás indoka, amely Füst Milánt védi Füst Milán ellen, végső soron el is fogadható: „Az újonnan fölvelt versek még nem lazítják föl a Füst-költészetéről kialakult képet, melyet maga a költő formált máig érvényesen.”²⁵ A kötet végén olvasható jegyzékből jól látható, hogy ezek a „kéziratos hagyatékban található” versek mind a *Teljes naplóból* valók: közöttük találhatók olyanok, amelyek nyomtatásban megjelentek Füst Milán életében, egyet közülük Somlyó György adott ki 1979-ben, de vannak olyanok is, amelyek a 2008-as kiadásban olvashatók, immáron másodszor (mert 2002 óta a *Teljes naplóban* is fölkelhetők). Hogy nem minden versszöveget vett föl innen a sajtó alá rendező, azt feltehetően az indokolja, hogy a mostanáig „a Füst-költészetéről kialakult képet” féltette a fölhíglástól. Vagyis az esztétikai és a koherenciát célzó szövegkiadáói cenzúrán nem jutott túl mindaz, ami „jelentéktelen”, esetleg befejezetlenné tűnő költemény.

Nézzük az *Éji szó, feltámadás előtt* című költeményt a *Teljes Naplóban*! Hogy visszautaljak arra a korábbi kérdésre, hogy milyen megfontolások alapján tekinthet az irodalomtörténész valamely szöveget *önálló* műnek, biztató jelnek tekintettük az *önálló* címet. A *Teljes Naplóban* a költeménynek van címe. Önállóságát igen nagyban erősíti, hogy nincs közvetlen köze a napló e verset megelőző és követő részéhez. S mert a *Negyedik naplófüzetben* maradt ránk, lejegyzésének ideje jól datálható: az 1927. november 10 – november 18-ig, Pozsony, Bécs című részben olvasható.

Éji szó, feltámadás előtt [1927. november]

Ti urak, az éjszaka fordúl,
Már sötétebb szakába lép!
S egy óra múlva itt az éj közép.
Holnap az Úr feltámad a porbúl
Értsetek hát szót: elég a borbúl.
A fakó holdszelet
Már ott biceg a malom híd felett.²⁶

Mint hamarosan látható lesz, ugyanez a szövegtípus (az ún. éjjeliőr-ének vagy óraverek műfaj eredendően parafolklór vagy közköltészeti műfaja miatt van szükség e pontos terminusra) négy másik Füst Milán-műben is megtalálható. Ráadásul úgy, hogy az első sorok változatlanok maradnak, míg kisebb-nagyobb változtatások a rövid költemény második felében fordulnak elő. S míg az *Éji szó, feltámadás előtt* a *Teljes napló*-ban saját címmel is elkülönített vers, szigetszerű szöveg, addig címét veszítve a többi

²⁵ FÜST *Összes versei*, 257.

²⁶ FÜST, *Teljes napló*, II., 260.

előfordulását elbeszélésben vagy kisregényben találjuk meg (az egyes előfordulásokat római számmal én jelöltem – Sz. Cs.). Ami azzal a következménnyel jár, hogy Füst Milán többször beépíti elbeszélő írásokba, vagyis kontextualizálja. Mivel a „verses betét” szövegekörnyezete maga is értelmező környezet, a továbbiakban jeleznem kell ezeket az elbeszélt közegeket.

A következő előfordulás fölvet néhány textológiai és filológia gondot is, ugyanis a költemény abban *Az orgonista* című kéziratban kerül elő, amely Füst Milán keltezése szerint 1925-ben íródott, de mivel 1960-ban és 1961 legelején kézbe vette és újraírta, magába a húszas évekből való gépiratba rengeteg változtatást vitt be, törölt is, de főként hozzáadásokat eszközölt. Egy másik tanulmányban kívánok érvelni az 1925-ös önkeltezés megbízhatósága mellett. Mind *Az orgonista*, mind *A Parnasszus felé*, mind *A kapitány felesége* és mind a *Szívek a hínárban* nevezhető (fiktív) művészregénynek,²⁷ de miután mindegyik művön belüli ideje a 18. század közepe, művelődéstörténeti regénynek is. *Az orgonista* egy Baldus János nevű gyerek, később kiskamasz, majd felnőtt és öreg, akiről gyerekkorában kiderül, hogy tehetsége van az orgonáláshoz. És elkezd magára venni a csekély boldogságokat és a tengernyi szenvedéseket. Miután egy véletlen folytán a kamasz a kisregényben megismerkedik Neumann János grazi levéltárossal, aki fölismerte kivételes tehetségét, amikor Jánoska a frohleiteni templomban orgonált, a fiú késő estig vele maradt, beszélgettek, pisztrángot sütöttek és beittak, ezért a hegyi vendéglőből a kamasz éjszaka ment haza. „Már alig volt kétszáz lépésnyire házuktól, mikor majdnem közvetlen közelében felhangzott az ör²⁸ lassú éneke:

[II., 1925 és 1932 között]
 Ti urak, az éjszaka fordúl
 Már sötétebb szakába lép
 S egy óra múlva itt az éjközép...
 Holnap az úr feltámad a porbúl,
 Értsetek hát szót, elég a borbúl...
 A fakó holdszelet
 Már ott biceg a malomhíd felett...

A végét meg hoszan elnyújtotta, aztán csend lett megint. – János borzongott. – „Holnap az Úr feltámad a porbúl”... Különösen ez a néhány szó remegtette meg. Megállott s hosszan töprengett felette. – Ma egész más volt a melódia mint rendszeren...²⁹

Nem tudhatni, hogy a beszámozott 37. lap hátoldalán ez a ceruzával írott betoldás mikor került bele a kéziratba. Nem lehet 1960–61-es hozzáadás, mivel az éjjeli ör énekének szövege nincs benne *A Parnasszus felé* szövegében. Az 1961-ben megjelent

²⁷ Ekként tárgyalja HARKAI VASS Éva, *A művészregény a 20. századi magyar irodalomban*, Forum, Újvidék, 2001, 169–173.

²⁸ A kéziratban áthúzva: éji dala

²⁹ PIM Kt, V. 4140/16, 37v

nagyregényben csak ennyi olvasható: „Aztán megállt. Az éjjeli őr éjszakai énekét hallgatta, s ebből mindenféle dallam-fantáziák, sőt figurációk is fakadtak benne.”³⁰ Az *organista* kéziratába e betoldás nem kerülhetett be 1932 után sem, mert ekkor már a hétsoros ének szövege megjelent a *Nyugatban*, 1932-ben, a 15–16. számban. Ugyanis Füst Milán itt közölte azt *A kapitány felesége* című elbeszélését vagy kisregényét, amely szintén művészregénynek vagy művelődéstörténeti regénynek tekinthető: történései a 17. század közepén Krakkóban esnek meg egy fiatal festő beszámolója szerint. A fiatal festő történetének a vége felé járunk, s az elbeszélésen belül – fontos közös mozzanat ez *Az organista* és *A kapitány felesége* között! – itt is Húsvét vasárnapja előtt, a feltámadás napját megelőző éjszakán vagyunk. Ebben az elbeszélésben is döntő éjszaka ez:

– No nem és nem... Mert ebből elég! – Így tanígtattam magam akkor éjjel...
 – E furcsa jószándékú éjszakán feltámadás előtt. [...] S míg mindez így keresztül-kasul járt a lelkemen s a szemem előtt az életem is szintén felvonult, – a hold megint kibújt felhőiből... s egy kocsisunk énekét is hallani véltem, a messziségbe’ kinn, valahol kinn a hegyen... S minél inkább előhaladt, annál mozgalmasabb lett az éjszaka.

Majd házunk előtt nemsokára megszólalt az őr:

[III., 1932. augusztus]

„Ti Urak az éjszaka fordúl,

Már sötétebb szakába lép

S egy óra múlva itt az éj közép.

Holnap az Úr feltámad a porbúl

Értsetek hát szót, elég a borbúl,

Sovány s fakó a hold

Még keskenyebb, mint tegnap este volt.”

Kinn ekép énekelt az őr. – S utána kétszer adott kürtjelet. – S valahogy így: hallgatózva, vagy el-eltűnődve megint... s mégis furcsa szívdobogással telt el ott utolsó éjszakám.³¹

Mint e tanulmányban már említettük, ennek az 1932-ban közölt hosszabb elbeszélésnek az át- és újraírásával készült el 1959-ben a *Szívek a hínárban* című kisregény. E műben kétszer is előkerül az éjjeli őr éneke, ráadásul a fikció szerint a 18. századi Krakkóban az őr németül is előadta, ami komoly filológiai segítséget jelent számunkra.

Iszonytató ám a természet nagy idegensége, közönye. A rémület még ott zakatolt bennem s körülöttem épp oly csendes és mozdulatlan minden, mint volt azelőtt. Úgy, hogy az ember kénytelen megint azt kérdezni magától: – nem ismét képzelődöm-e? nem a saját félelmem hajtja-e felém ezeket a hangokat? – Az éjjeli őr is épp akkor énekelt kinn az úton s talán épp az ablak alatt éjszakai dalát:

³⁰ Füst Milán, *A Parnasszus felé*, Fekete Sas, Budapest, 2005, 51.

³¹ Füst Milán, *A kapitány felesége*, *Nyugat* 1932/15–16.; valamint: Füst Milán *Összegyűjtött elbeszélései*, szövegmond., jegyz., utószó PETRÁNYI Ilona, Fekete Sas, Budapest, 2003, II., 241.

[IV., 1959]

Ti urak, az éjszaka fordúl,
 Már sötétebb szakába lép
 És nemsokára itt az éjkezőp.
 Értsetek hát szót: elég a borbúl,
 A fakó holdszelet
 Már ott libeg a malom-híd felett.
 S ugyanazt énekelte aztán németül is, ez így volt nálunk, mióta német király
 űlt a trónon:
 Alle meine Herren lasst euch sagen...³²

Elgondolkodtató, hogy a csak 1959-ben előforduló fenti német kezdősört Füst Milán-nál először mennyire korai időből, 1919. május 1-éről tudjuk adatolni. A *Napló*ban szerepel e sor, idézőjelben, vagyis szövegforrása kell, hogy legyen. Az előző bekezdéshez ennek a magányos sornak nincs semmiféle tematikus, motivikus vagy logikai kapcsolódása. Így szól: „»Alle meine Herren lasst euch sagen!«”³³ De még meglepőbb, hogy közvetlenül ez után a *Szirt* című költemény következik, egy Füst Milánnál viszonylag ritka, de nem egyedülálló, parallelisztikus és rimes, kvázi-strofikus vers. Csak az első és az utolsó négy sorát idézem:

Kinyújtod a két kezed:
 Láthatatlan kéz vezet:
 Anyád sírja merre van,
 Merre van az éjszakában
 [...]
 Jónak lenni, – anyám sírja,
 Anyám sírja merre van,
 Merre van az éjszakában,
 Anyám sírja merre van – – –

Váratlan ez a juxtapozíció, ez az egymás mellé helyezés, az órakiáltó német ének kezdősorának és az anyai sír éjszakai keresésének egymás mellé kerülése. Nem annyira az egymás mellettség önmagában, hanem inkább a juxtapozíció összefüggést sugall két dolog között, de maga az összefüggés nem látható, értelmezni nem tudom.

Látható, hogy ebből a versszövegből elmaradt az utalás arra, hogy a következő nap a feltámadás napja lesz, vasárnap. Mert az óra-énekek nem kötődnek valamely konkrét naphoz: minden egyes éjjel ugyanazt lehet és kell énekelni, este 11-kor ugyanúgy, mint hajnali 4-kor, míg a „Holnap az úr feltámad a porbúl” az év egyetlen, meghatározott napja előtt hangozhat csak el. Ez indokolja, hogy az ének másodjára is fölhangozhat a *Szívek a hínárban* szövegében, szombatról vasárnapra virradó éjszaka, hold-

³² Füst, *Kisregények*, II., 525–526.

³³ Füst, *Teljes Napló*, I., 441.

tölte idején. A [IV.] sz. ének egy „késő-őszi éjszaka” hangzott föl, amikor nem volt holdtölte. Ellentétben a következő előfordulással:

S mialatt mindez így keresztül-kasul járt bennem, amíg mindazt szinte újra élttem át, ami az utóbbi napokban történt, de nem is! mert szinte az egész életem is elvonúlt előttem akkor, – a hold megint kibújt felhőiből. Egy kocsisunk jellegzetes hangját, énekét is hallani véltem valahonnan messziről s minél jobban előrehaladt, annál népesebb és mozgalmasabb lesz az éjszaka.

De házunk előtt nemsokára megszólalt az őr is.

[V., 1959]

Ti urak az éjszaka fordúl,
Már sötétebb szakába lép
És nemsokára itt az éjkezőp.
Holnap az Úr feltámad a porbúl,
Értsetek hát szót, elég a borbúl,
Az óriás holdnak arculatja
Még ma is Urunkat siratja.

Ezt énekelte kinn és utána az ünnep tiszteletére kétszer adott kürtjelet. S valahogy így: hallgatózva, vagy el-eltűnődve megint s mégis furcsa szívdobogások között telt el ott utolsó éjszakám.³⁴

Természetes, hogy miután az 1932-ből való *A kapitány felesége* újraírásában 1959-ben szövegszerűen és kétszeresen fölhasználta ezt az óra-éneket, 1961-ben az 1925-ös *Az orgonista* újraírásakor elmarad maga az énekszöveg is, vele együtt pedig a feltámadás napját megelőző éjszaka motívuma. Mivel a *Szívek a hínárban* utal egy német órakiáltó szöveg kezdetére, gondolhatnánk azt is, hogy Füst Milán forrása az Erk-Böhme-szerzőpáros háromkötetes gyűjteménye volt, benne a *Nachtwächterlieder* szövegeivel és kottáival.³⁵ A III. kötet tartalmazza az *óraszámot* is bejelentő énekeket. A német órkiáltó szövegek kezdete mindig ugyanaz, míg a változó óraszámokkal együtt az énekek második fele is változó (pontosan úgy alakul az órakiáltó ének alapszerkezete, mint Füst Milánál). A várvirrasztók és órakiáltók tevékenységének magyar monográfiusa, Szomjas-Schiffert György anyagából csak két rövid német példát idézek. Mindkettő kezdete majdnem pontosan ugyanaz a sor, mint amelyet Füst Milán is idézett a [IV.] előfordulás után.

- i) Hört ihr Herrn und lasst euch sagen,
unsre Glock hat Zehn geschlagen;
bewahrt das Feuer und das Licht,
dass unserm Haus kein Schad geschicht!

³⁴ FÜST, *Kisregények*, II., 587.

³⁵ Ludwig Christian ERK – Franz Magnus BÖHME, *Deutscher Liederhort*, I–III., Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1893–1894.

- ii) Hört ihr Herrn und lasst euch sagen,
 unsre Glock hat Zehn geschlagen!
 Zehn Gebote sesst Gott ein,
 dass wir sollen glücklich sein.³⁶

Az órakiáltó énekek strukturális hasonlóságán túl (változatlan kezdet, változó folytatás) e német példák nem mondhatók Füst Milán öt szövegéhez túlzottan közel állóknak. Hasonló a helyzet a magyar órakiáltó énekek anyagával is. Ezt egy olyan példával illusztrálom, amely elvileg Füst Milán számára is elérhető volt, már 1915 óta. Jakubovich Emil 18. századi éjjeliőr-szövegeket közölt, vagyis a Füst Milán-elbeszélésekben és regényekben evokált időből származókat. Ezekben a szövegekben a nem mindig, de többnyire ismétlődő kezdet, a legelső sor: „Hallja minden Háznak Ura!” Az éjjel egy órakor énekelt szöveg a következő:

Éjfél után ütött egyet,
 egy Nappal értünk már többet,
 azért nyújtja életünket,
 hogy hadjuk el büneinket,
 jobbétsuk meg életünket,
 adjuk néki sziveinket;
 éjfél után ütött egyet³⁷

Ez sem áll közelebb Füst Milán költeményeihez, mint a német szövegek. De a tradicionális német órakiáltó szövegek ismerete mellett a már fiatalon igen alapos klaszszikus zenei műveltségre szert tett Füst Milánnál szerepet játszhatott egy másik forrás, vagy legalább másfajta inspiráció is: A *nürnbergi mesterdalnokok* zenéje és szövegkönyve. Az operában szerkezetileg kitüntetett helyen, a II. felvonás legvégén hangzik föl a cirkáló éji éneke, afféle parafolklor ének. Szomjas-Schiffert György jegyzi meg: a „Hört ihr Herrn und lasst euch sagen” kezdetű „német éjjeliőr-kiáltást, dúrakkordbontásos dallamával együtt *Richard Wagner* folklorisztikus hűséggel dolgozta fel a *Nürnbergi Mesterdalnokok* című operája II. felvonásának zárójelenetéül. Magát a dalt a *Böhme* szerint 1850-ig lehetett hallani Németországban; nálunk nem fordul elő.³⁸ S valóban, a wagneri szövegkönyvben a Második felvonás legvégén, miután az iparosok zajos csetepatéja véget ér, ez olvasható Váradi Antal (1854–1923) fordításában:

ÉJJELI ŐR
 (mire az utcán bekanyarodik, már senki sincs ott)
 Emberek, figyeljünk a szóra,
 Tizenegy már az óra!

³⁶ SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Hajnal vagyon, szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók*, Magvető, Budapest, 1972, 128–129.

³⁷ JAKUBOVICH Emil, „Éjjeli vigyázók éneke” a XVIII. századból, *Ethnographia* 1915/2–3., 131.

³⁸ SZOMJAS-SCHIFFERT, I. m., 128.

A kísértettől őrizkedjünk,
 Nehogy martalékul essünk!
 Az urat dicsérd!
 (*Lassan távozik.*)³⁹

Természetesen ez sem tekinthető Füst Milán szövegmintájának. Az *Éji szó, feltámadás előtt* nem valaminek a fordítása. De olyasféle viszonyban áll adatolható 18. századi éjjeliór-énekeinkkel, mint amilyen viszonyban Richard Wagner verses éjjeliór-éneke a 18. századi német *Nachtwächterlied*ekkel. Füst Milán a saját rövid költeményét több mint harminc éven keresztül variálta. A műfaj közköltészeti mivolta is segített ebben: az öt költeményszöveg együtt olyasmit alkot, amit az utóbbi időben – talán a népzene kutatók által hagyományosan használt „dallamcsalád” terminusának hatására – a 18. századi magyar közköltészeti anyag kutatói így neveznek: szövegcsalád.⁴⁰ Szövegkiadásuk eljárása ugyanaz, mint az enyém Füst Milán e költeménye esetében: amennyiben kényszerűen ki kell jelölnöm egy főszöveget, akkor az *Éji szó, feltámadás előtt* mellett próbálnék meg érvelni, a többi változatokként adnám, időrendben.

*

Úgy vélem, Füst Milán életművének további textológiai és filológiai kutatásához nincs feltétlenül szükség arra, hogy kritikai kiadásban gondolkodjunk. Hogy ilyesmire egyelőre nem várakozhatni és nem vállalkozhatni, az nem akadályozza meg a régen megkezdődött és máig biztatóan folytatódó kutatási munkálatokat, mint ahogy azt sem, hogy Füst Milán életművének az eddigénél jóval pontosabb és finomabb *irodalomtörténeti* elhelyezését várhassuk.

³⁹ A *nürnbergi mester-dalnokok*, dalmű 3 felvonásban, 4 képben; szövege és zenéje WAGNER Richardtól, fordította VÁRADI Antal, Pfeifer Ferdinánd kiadása, Budapest, 1883.

⁴⁰ *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Balassi, Budapest, 2000, 37.